

"מילת בניו ועבדיו מעכבתו מלעשות הפסח" — מחלוקת בבלי וירושלמי

התלמוד הבבלי (יבמות ע', ע"ב) מביא פסיקה חד משמעית, שלפיה מילת בניו ועבדיו מעכבתו מלעשות הפסח (רש"י שם: "אם יש לו בן ראוי למול או עבד למול אסור האב או האדון לאכול פסח אלא"כ מלו דכתיב..."). כך פסק גם הרמב"ם (הלכות קרבן פסח ה', ה): "כשם שמילת עצמו מעכבתו מלעשות הפסח, כך מילת בניו הקטנים ומילת כל עבדיו בין גדולים ובין קטנים מעכבת אותו"¹. נראה שהירושלמי אינו סובר כך.

המשנה בפסחים (ג', ז) אומרת: "ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו ולאכול סעודת ארוסין בבית חמיו, ונזכר שיש לו חמץ בתוך ביתו — אם יכול לחזור ולבער ולחזור למצותו, יחזור ויבער; ואם לאו — מבטלו בלבו". הבבלי (פסחים מ"ט, ע"א) אינו דן כלל בקשר (אם יש בכלל קשר כזה) שבין "ההולך לשחוט את פסחו" ובין "למול את בנו". לעומת זאת, הירושלמי (שם פ"ג, ה"ז) שואל: "מילת בנו ושחיטת פסחו, מי קודם?" והתלמוד הירושלמי עונה: "אמר ר' פנחס: מן מה דכתיב: 'המול לו כל זכר ואז יקרב לעשותו' (שמות י"ב, מח), הדא אמרה שמילת בנו קודמת לשחיטת פסחו". אם כל כך ברור ופשוט, שמילת בניו ועבדיו מעכבתו מלעשות הפסח, מדוע שואל הירושלמי מי קודם, הרי ללא מילת בנו אינו יכול לשחוט את פסחו!!

מפרשי הירושלמי, "פני משה" ו"קרבן העדה", אינם מתייחסים לשאלה זו כלל. הרידב"ז, בפירושו לירושלמי שם, מעלה שאלה זו ומתרץ על פי הרשב"א בחידושו למסכת יבמות ע"א, ע"א. הרשב"א קובע שם, שאפילו ערל גמור שאינו יכול למולו, אין מעכב פסחו. לכן, מילת בנו מעכבתו רק כשיכול למולו, אבל כשאין יכול למולו אין היא מעכבתו מעשיית הפסח. לפי הרידב"ז, שאלת הירושלמי היא כך: אם אינו יכול לקיים את שתי המצוות, שאם ילך למול את בנו לא יוכל לשחוט את פסחו, ואם ילך לשחוט את פסחו לא יוכל למול את בנו, מי קודם? "דאפשר דמילת בנו קודם דתדיר לפסח"², או הפסח חשוב יותר משום שהמילה מעכבתו רק כשיכול לקיים את שניהם, אבל אם אינו יכול לקיים שניהם אז עליו לוותר על המילה ולקיים את הפסח? על זה עונה ר' פנחס: 'המול לו כל זכר' — מילה קודמת.

1. ראה "כסף משנה", שמציין ליבמות ע', ע"ב, וכותב: "פשוט בר"פ הערל [ע', ע"ב]".
2. "קרבן העדה" כאן (ירושלמי פסחים פ"ג, ה"ז) כותב: "מי אמרין דפסח קודם דתדיר שנוהג בכל שנה ומילה אינה אלא פעם אחת כל ימי חייו...". כלומר: "קרבן העדה" סובר, שפסח תדיר מן המילה. לעומתו, הבבלי בזבחים צ"א, ע"א אומר במפורש את ההפך, שהמילה תדירה מן הפסח: "והתניא: אוציא את הפסח שאינו תדיר ולא אוציא את המילה שהיא תדירה. מאי תדירה? תדירה במצוות. ואב"א מילה לגבי פסח כי תדיר דמיא" (רש"י) — "שמצויה היא הרבה מפסח".

ב"שאלות דרב אחאי גאון" (שאלתא פ"ח³) שואל הגאון שאלה דומה לשאלתנו על המשנה בפסחים ג', ז: "...כדתנן: ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו ולאכול סעודת ארוסין בבית חמיו וכו'... קתני למול את בנו, מכדי כמה דלא מהיל לא מצי שחיט ליה פסחא, תיפוק ליה משום פסחא?" הגאון הבין את משנתנו כך: "ההולך לשחוט את פסחו ואח"כ למול את בנו ואח"כ לאכול סעודת ארוסין וכו'. לכן הוא שואל: איך אפשר לשחוט את הפסח כשהבן לא מהול? ותשובתו של הגאון: "אי בעית אימא בזמן הזה דליכא פסח, כלומר שצריך לקרוא את המשנה כך: "ההולך לשחוט את פסחו [בזמן שביהמ"ק קיים] או למול את בנו [בזמן הזה] ולאכול ואב"א כדאמרין דהוה ליה כיבין עייניה דלאו בר מילה הוא ושחטיה לפסחיה והשתא ניחא ליה". כלומר, באמת הכל בזמן שביהמ"ק היה קיים, אלא, כשהלך לשחוט את פסחו בנו היה חולה והיה פטור מהמילה ועכשו נתרפא והתחייב למולו וכו'.

הנצי"ב, בפירושו על ה"שאלות", 'העמק שאלה', מסביר, ששאלתו של הגאון היא על יסוד הירושלמי, שהרי מתוך שאלת הירושלמי, מה קודם שחיתת פסחו או מילת בנו, משמע, שהירושלמי הבין, שהמשנה סוברת, שאין מילת בנו מעכבתו מלעשות הפסח. לכן שאלת הגאון היא על המשנה; לכאורה, אמנם משמע מן המשנה שאין מילת בנו מעכבתו מלעשות הפסח, והרי אנו פוסקים שמילת בנו כן מעכבתו? תשובת הגאון: "אב"א בזמן הזה, ואב"א דהוה כיבין עייניה", כלומר: אפשר להעמיד את המשנה כך שלא ישתמע ממנה שמילת בנו אינה מעכבתו מלעשות את הפסח. בכל אופן, מתשובת הירושלמי, שהיא שונה במהותה מתשובת הגאון, משמע שהירושלמי סובר, שאין מילת בנו מעכבתו מלעשות הפסח. וכך נראה גם לנצי"ב, שהירושלמי סובר, שמילת זכריו אינה מעכבת משחיטת הפסח. וכך אכן שנינו במכילתא דרי ישמעאל ט"ו⁴: "המול לו כל זכר ואז יקרב לעשותו (שמות י"ב, ב, מת), מגיד שמילת זכרים מעכבתו מלאכול בפסח. אין לי אלא מילת זכרים, מילת עבדין מנין... דברי ר' ישמעאל. ר' יונתן אומר: אין מילת זכרים מעכבתו מלאכול בפסח. ומה תלמוד לומר: 'המול לו כל זכר ואז יקרב לעשותו? אלא הרי שהיו לפניו שתי מצוות, מצות פסח ומצות מילה, איני יודע איזו מהם תקדים, כשהוא אומר: 'המול לו כל זכר ואז יקרב לעשותו' — תקדים מצות מילה למצות פסח". אומר הנצי"ב: "הירושלמי מפרש משנתנו כר' יונתן, והיינו משום שקשה להירושלמי לקושיית רבנו, להכי פירש דאתי כר' יונתן, מיהו רבנו יישב באופן אחר".

במכילתא עצמה מתעוררת שאלה, בקטע זה, המצוטט על-ידי הנצי"ב: ר' ישמעאל אומר, שמילת זכריו מעכבתו מלאכול בפסח, ואילו באותה פרשה (עמודים מספר לפני קטע זה) סובר ר' ישמעאל, שאין מילת עבדיו מעכבת: "ומלתה אותו אז יאכל בו (שמות י"ב, מד) — רבו, מגיד שמילת עבדיו מעכבתו מלאכול בפסח. אין לי אלא מילת עבדיו, מילת זכריו מנין?... דברי ר' אליעזר. ר' ישמעאל אומר: אין מילת עבדיו מעכבתו מלאכול

3. ש"ק מירסקי, "שאלות דרב אחאי גאון", ירושלמי תשכ"ו.
- במהדורה עם פירוש הנצי"ב, ווילנא תרכ"ד (ירושלים תשכ"ז), שאלתא ע"ד.
- במהדורה עם פירוש "שאלת שלום" (ר' ישעיהו ברלין), ירושלים ת"ש, שאלתא ע"ג.
4. מסכתא דפסחא ט"ו, מהדורת הרוביץ — רבין, עמ' 56 שורה 12.

בפסח...⁵. לכן מצאנו כמה וכמה תיקוני ושינויי גרסאות: במהדורת מאיר איש שלום, המחלוקת הראשונה היא בין ר' יהושע ור' אליעזר, והשנייה (זו המצוטטת על-ידי הנצי"ב) בין ר' ישמעאל לר' יונתן.

בהערותיו של הרוביץ על המכילתא מובאים כמה תיקוני נוסחאות: בבה"מ (=ברורי המידות) ר' יהושע ור' ישמעאל. במ"ס (מידות סופרים) מגיה ר' יאשיה במקום ר' ישמעאל (כל זאת מובא רק על הקטע השני. על הקטע הראשון אין הערות). בשינוי הגרסאות שלו מביא הרוביץ רק שינויים אלו: בקטע הראשון, ר' שמעון במקום ר' ישמעאל; ובקטע השני, "דברי ר' אליעזר, ר' ישמעאל אומר", כלומר: ר' אליעזר סובר, שמילת זכריו מעכבתו, ור' ישמעאל סובר, שאין מילת זכריו מעכבתו. לפי גרסא זו אנו גורסים בשני הקטעים, שר' אליעזר סובר, שהמילה מעכבת, ור' ישמעאל סובר, שאין המילה מעכבת. וגרסא נוספת: בקטע השני, ר' עקיבא במקום ר' יונתן.

פרופ' גילת, בספרו "משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס"⁶, מכריע כגרסת הספרים הגורסים, שר' אליעזר סובר, שמילת זכריו ועבדיו מעכבתו מלאכול הפסח, ור' ישמעאל סובר שאין מעכבתו מלאכול הפסח. זה מתאים לדעת ר' אליעזר, המייצג את ההלכה הקדומה, שאסור להחזיק עבדים לא מולים, כפי ששינו במכילתא פסחא ט"ו (מהדורת הרוביץ – רבין עמ' 53):

"...וכן מצינו שהוא רשאי לקיים לו עבדים ערלים, שנאמר: "וינפש בן אמתך והגר" (שמות כ"ב, יב). ר' אליעזר אומר: אינו רשאי לקיים לו עבדים ערלים שנאמר: "ומלתה אותו..."⁷, לפי הלכה קדומה זו נהגו גם החשמונאים, שחייבו את כל תושבי אדום למול (ראה יוספוס, קדמוניות, י"ג ט', א). לכן נראה, שאמנם המחלוקת היא בין ר' אליעזר שמייצג כאן את ההלכה הקדומה והמקורית שערלת בניו ועבדיו מעכבתו מלעשות הפסח, לבין ר' ישמעאל המייצג כאן את ההלכה המאוחרת שנתחדשה בארץ ישראל עקב הגזירות הרבות שהיו בארץ על המילה. עקב גזירות אלו רבים לא מלו את בניהם ועוד יותר את עבדיהם⁸. במצב דברים זה נראה לחלק מחכמי א"י שאין לאסור מלעשות את הפסח עקב החזקת עבדים לא מולים. (הויכוח הוא תיאורטי בלבד בהיות המקדש חרב)⁹. בבבל, שגזירות אלו לא היו, נשארה ההלכה המקורית שמילת בניו ועבדיו מעכבתו מלעשות הפסח. לכן הסוגיה בבבלי (יבמות ע', ע"א) שממנה משתמע שערלת בניו ועבדיו מעכבתו מלעשות הפסח בנויה על שיטתו של ר' אליעזר⁹. דברי הגמרא שם מוסבות על המשנה ביבמות ח', א: "הערל וכל הטמאים לא יאכלו בתרומה..." וגוי. הגמרא מתחילה

5. מהדורת הרוביץ – רבין, עמ' 53.
6. י"ד גילת, "משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס", תל-אביב (דביר), תשכ"ח, עמ' 162, הערה 58.
7. ראה לדוגמא גזירות אדריאנוס שמלך בין השנים 117-138.
8. ראה רב האי גאון, תשובות הגאונים מתוך הגניזה, אסף, עמ' 125: "ומילתא דפסיקא בתלמוד דילנא לא סמיכנא על תלמודא דבני ארץ ישראל הואיל ושנים רבות איפסקא הוראה מתמן בשמצא...".
9. בדפוסים כתוב "ר' אלעזר". אך ראה הגהות הבי"ח על הדף, שמתקן על-פי התוספות בסוטה כ"ד, ע"א, ד"ה: "ורי יונתן", ותוספות במנחות י"ז, ע"ב, ד"ה: "מאי האכלי", שצריך לגרוס "ר' אליעזר". וכך הוא בכת"י מינכן: "ר' אליעזר".

שם (יבמות ע', ע"א): "תניא¹⁰: אמר ר' אליעזר מנין לערל שאין אוכל בתרומה, שנאמר: 'תושב ושכיר' בפסח, ונאמר 'תושב ושכיר' בתרומה, מה 'תושב ושכיר' האמור בפסח ערל אסור בו, אף 'תושב ושכיר' האמור בתרומה ערל אסור בו. ר' עקיבא אומר אינו צריך, הרי הוא אומר: 'איש איש' (ויקרא כ"ב, ד) לרבות את הערל. אמר מר ר' אליעזר אומר" וכו'. כל הסוגיה ממשיכה לדון רק בדברי ר' אליעזר. גם התוספות¹¹ אומרים במפורש: "הך סוגיא כר' אליעזר"¹².

הגאון, בעל "השאלות", ששואל על המשנה, שמשמע ממנה שאין המילה מעכבת, ייתכן שהכיר את הירושלמי, ושאלת הירושלמי היוותה הבסיס לשאלתו, כי הרי לא מצאנו בבבלי דיון דומה¹³. תשובתו היא, כמובן, בהתאם למסקנת הבבלי שהמילה מעכבת, אך אפשר להעמיד את המשנה גם באופן שלא ישתמע ממנה שאין המילה מעכבת.

בארץ ישראל התקבלה ההלכה המחודשת, שאין המילה מעכבת. לכן הירושלמי יכול לשאול: "מילת בנו ושחיטת פסחו, מי קודם?" ונראה שהירושלמי הבין, שגם המשנה סוברת, שאין מילת בנו ועבדיו מעכבתו מלעשות הפסח. לפי זה אנו יכולים גם להסביר את השינויים בשמות התנאים במכילתא ובבבלי¹⁴. למעתיקים היה, קשה, כנראה, לקבל, שההלכה היא כר' אליעזר למרות היותו שמותי, לכן הם שיבשו את השמות. למסקנה, ברור שישנה מחלוקת בין הבבלי לירושלמי בקשר להלכה אם מילת בנו ועבדיו מעכבתו מלעשות הפסח. הבבלי דבק בהלכה העתיקה והמקורית, שמילת בנו ועבדיו מעכבתו, ואילו הירושלמי קיבל את ההלכה המחודשת, שמילת בנו ועבדיו אינה מעכבת. כמו כן ייתכן, שאף משנתנו סוברת כמו ההלכה המחודשת, שאין מילת בנו ועבדיו מעכבתו מלעשות הפסח.

10. ראה במכילתא דר' ישמעאל, פסחא טו, מהדורת הורוביץ – רבין, עמ' 54, דרשתו זו של ר' אליעזר.
11. יבמות ע', ע"ב, ד"ה: "אי מה פסח למילת זכריו ועבדיו מעכבתו".
12. גם לתוספות היה כבר שינוי בגרסת השמות במכילתא. התוספות שואלים: "תימה דהא הך סוגיא כר' אליעזר, ור' אליעזר גופיה דריש במכילתא דמילת עבדיו אין מעכבת אדם מלאכול בפסח". ראה שם תשובת התוספות, ואכמ"ל.
13. חוקרים עוררו את השאלה האם יש לראות בירושלמי את אחד המקורות של השאלות. ראה: שיי"ר, "תולדות רבנו ניסים", ורשה תרע"ג (ירושלים תשכ"ט), הערה 16; ר"ז פרנקל, "מבוא הירושלמי", ברסלאו תר"ל, עמ' קל"ב א'; קמ"ח א'; ר"י הלוי, "דורות הראשונים", פרעסבורג תרנ"ז (ירושלים תשכ"ז), ח"ג, מעמ' ס"ו ואילך; ר"ל גינזבורג, גאוניקה א', ניו יורק 1968 (מהדורה שניה), עמ' 78-86; מבואו של שייק מירסקי לשאלות (לעיל הערה 3), עמ' 18-19. לפי דיוננו כאן נראה שבעל "השאלות" הכיר את הירושלמי והשתמש בו.
14. לעיל הערה 9.